

NIEUWSBRIEF

Archeologie en Monumenten Bergen op Zoom

**Onderzoek naar de
Middeleeuwse Bospoort**

Agenda

Boekennieuws

**Oude postkantoor aan de
Zuivelstraat bijna
twee keer gesloopt**

Verleden van Nederland

Zeven kuub Fabriekstraat

Voor u gelezen

Scherminckel bedankt

ONDERZOEK NAAR DE MIDDELEEUWSE BOSPOORT

(Marco Vermunt)

Op maandag 18 augustus heeft een klein onderzoekje plaatsgevonden naar de resten van de Bospoort in de Antwerpsestraat. Aanvankelijk was het de bedoeling om in september een opgraving te doen, maar dat bleek niet mogelijk omdat de kruising bij de 'Vierwinden' eerder op de schop ging dan gepland en de binnenstad te lang afgesloten dreigde te raken voor het verkeer.

De Bospoort was een van de vier grote toegangspoorten in de ommuurde stad. De bouw van de stadsmuren en poorten zou omstreeks 1335 hebben plaatsgevonden. Hieraan ging een oudere, 13de-eeuwse stadsomwalling vooraf in de vorm van een aarden wal met houten pallissade, waarvan resten aan het licht kwamen in de Kloosterstraat, onder de Lucernaflat en in de Koepelstraat. Ook deze wal had stadspoorten op plaatsen waar wegen naar buiten leidden. Die stonden niet allemaal op dezelfde plaats als de 14de-eeuwse poorten. De oudste weg vanuit de Markt van Bergen op Zoom naar het zuiden liep via de Hoogstraat naar Borgvliet. De Antwerpsestraat is pas opmerkelijk veel later, in de 17de eeuw, aangelegd en komt dan ook niet voor op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer.

De eerste zuidelijke stadspoort stond naar alle waarschijnlijkheid ter hoogte van Koepelstraat 4, precies in het verlengde van de Hoogstraat. Het pand, nu een antiekzaak, heeft een merkwaardige scheve plaatsing in de straat en bezit een kelder met inwendige steunberen. Die kelder zou wel eens boven op de funderingen van de poort kunnen staan. Een archeologische verkenning op een terreintje aan de overkant van de straat leverde fragmenten van 13de-eeuwse gele bakstenen op, afkomstig van deze stadspoort. Bij de bouw van de stenen stadsmuur in de 14de eeuw werd de stadsuitgang verplaatst naar de Bosstraat, een nieuwe straat die kort tevoren was aangelegd. De Bosstraat vormde samen met de Potterstraat een nieuwe noord-zuid verbinding in de binnenstad. De Bospoort was genoemd naar het bos van Bergen dat zich ten zuidoosten van de stad uitstrekte.

Buiten de vestgracht van de Bospoort leidde een nieuwe verbindingsweg naar het dorp Borgvliet. De bestaande Borgvlietsedreef en de Prinses Beatrixlaan werden respectievelijk op het einde van de 15de eeuw en in 1534-1535 aangelegd. Vanuit de Bospoort was er ook een verbinding met de oudere landwegen naar zuidoostelijke richting.

Na de stichting van Huijbergen in de 13de eeuw legde men een straat aan die vanaf het Marktplein via de huidige Kerkstraat en de Huijbergsestraat naar buiten leidde.

De opgravingen aan de Parade toonden aan dat deze straten inderdaad in die periode waren aangelegd (voorheen was er een akker) en dat omstreeks 1250-1275 de eerste huizen werden gebouwd. Het is niet duidelijk of de eerste aarden wal nog een poortdoorgang naar de Huijbergsebaan heeft gehad, een soort "Huijbergsepoort" dus. Bij de bouw van de stenen stadsmuur werd de straat in elk geval afgesloten en moest alle verkeer voortaan langs de Bospoort. Op de kaart van Jacob van Deventer is duidelijk weergegeven hoe de poort via een omweg in verbinding stond met de oude landwegen naar de 'Bal' en naar Huijbergen, dwars door het Bergse bos.

De Bospoort is in 1598 getekend door Albrecht Totvadder, vermoedelijk naar een oudere weergave door Hans Bol. Het was een rechthoekig poortgebouw met een trapgevel aan de landzijde en geflankeerd door twee torens. De poort werd in 1584 afgesloten. Dit houdt verband met het opwerpen van een klein ravelijn voor de Bospoort.

De middeleeuwse Bospoort vanuit het zuiden gezien. Detail uit een tekening van de stad door Albrecht Totvadder, 1598

Dit is in 1591 veranderd in een groot 'bolwerk' of bastion, dat met de hoofdwal verbonden werd. De middeleeuwse gracht voor de Bospoort werd gedempt en een nieuwe gracht leidde om het bolwerk heen. Toen is ook begonnen met de bouw van een hele nieuwe poort over de westflank van het bastion. De nieuwe Bospoort stond ter hoogte van Auvergnestraat 6/8. De oude poort is langzaam vervallen maar bleef nog wel in gebruik als doorgang door de oude stasomwalling., compleet met valhek. Valentijn Klotz tekende de toestand in 1671.

De resten van de Bospoort, zoals die nu zijn aangetroffen, bestonden uit de funderingen van de gemetselde doorgang. Het waren twee parallelle muren, die werden gevonden op 1,60 tot 1,80 meter diepte, pal voor Antwerpsestraat 7 en 9. Er was niet veel van over: aan de stadszijde was van de oostelijke funderingsmuur nog precies één steenlaag bewaard. De resten van de oude poort zullen in de 18de eeuw zijn verwijderd tijdens de bouw van de vesting onder leiding van Menno van Coehoorn.

De onttakelde Bospoort met valhek, gezien vanuit het zuiden. Tekening door Valentijn Klotz, 1671

Aan de westkant van de straat bevond zich sindsdien een onderaardse galerij, waarvan stukken werden teruggevonden in de kelder van Antwerpsestraat 4. Bij de bouw daarvan is de westelijke zijde van de oude Bospoort, althans wat er toen nog van restte, zwaar beschadigd.

De doorgang van de Bospoort was 3,25 meter breed, iets smaller dan de doorgang van de Gevangenpoort. De muren waren 84 centimeter dik en opgetrokken van felrode bakstenen met een formaat van 6 x 12 x 25 cm en 6 x 12½ x 26 cm (10 lagen = 82 cm). Er zijn aanwijzingen dat het geen doorgetrokken funderingen waren, maar een serie van poeren, waarover spaarbogen waren gemetseld. Het baksteenformaat hoort thuis in de eerste helft van de 14de eeuw en wordt vaak aangetroffen in de binnenstad. Een bouw vanaf omstreeks 1335 sluit hier dus heel goed bij aan.

Een deel van de oostelijke muur van de poortdoorgang (foto Alexander vd Kallen)

Op zoek naar de Bospoort (foto Alexander vd Kallen)

Het is opmerkelijk dat de Gevangenpoort van kleinere steen is gemetseld.

In de kern van de ronde torens en in de doorgang komen uitsluitend stenen van 5 x 11 x 23 cm voor. Het is daarom aannemelijk dat de Gevangenpoort wat later werd gebouwd en het is zelfs denkbaar dat de bestaande poort een opvolger is van een oudere doorgang, zoals dat ook bij de Bredase gasthuispoort het geval was. Het graafwerk naar de Bospoort gebeurde met een rioolgraver. Een groot vlak blootleggen was onmogelijk. Het belangrijkste was om vast te stellen waar het muurwerk lag en of de riolering er geen schade aan zou toebrengen.

Omdat de poortdoorgang precies in het hart van de straat ligt, kunnen de buizen precies tussen de muren worden gelegd. Helaas was het niet mogelijk om in de smalle proefsleuven het poortgebouw en de ronde torenfunderingen terug te vinden.

De tot nu toe gevonden resten van de Bospoort in de Antwerpsestraat

Ze gaan schuil onder de stoepen en deels onder de rooilijnen van de straat. Wel werd de overgang van wal naar gracht gevonden, dus de positie van de torens kan daaruit min of

meer worden afgeleid. Op het moment van schrijven is het rioolwerk nog aan de gang, dus er is kans dat er nog meer aan het licht zal komen.

Literatuur: W.A. van Ham, De stadspoorten van Bergen op Zoom 3, De Waterschans XXI-3 (1991), 54-57.

AGENDA

Leiden, t/m 1 maart 2009 *Dierenmummies*

Van kat tot aap, van vis tot ibis, van slang tot lam; ook dieren in het oude Egypte konden als mummie eindigen. Maar waarom, hoe en door wie? En zit in de dierenmummies eigenlijk wel wat de verpakking

doet vermoeden? In de tentoonstelling *Dierenmummies* kom je alles te weten over dieren in het Egypte van de farao's. Ruim tweeduizend jaar geleden werden ze als heilig dier, huisdier, geschenk aan de goden, of voedsel voor een overledene gemummificeerd en begraven om voor de eeuwigheid bewaard te blijven.

Kijken naar de meer dan 50 mummies van katten, slangen, vissen en krokodillen. Spellen, filmpjes, röntgenfoto's en CT-scans onthullen hun geheimen. Bewonder de dierenafbeeldingen op reliëfs en papyri, de dierenbeeldjes, opgezette dieren en skeletten. Neem een kijkje in een massagraf van katten- en ibismummies.

Of voel de dierenhuiden en raad welke dieren de Egyptenaren zoal kenden. In een nagebouwde 'mummificatietent' laat een filmpje zien welke diersoorten in het oude Egypte gemummificeerd werden en op welke manier. Met computerspellen kun je zelf een kat mummificeren of de binnenkant van de dierenmummies onderzoeken.

Info: Rijkmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden, tel. 071 - 5163163

Reuvsdagen 2008

Datum: 13 en 14 november 2008

Plaats: Evenementenhal, Rijswijk

De thema's van dit jaar zijn:

Ypenburg in de steentijd: Overzicht van het meerjarig onderzoek in Ypenburg, waar onverwacht een groot neolithisch grafveld werd gevonden, met als resultaat het gereconstrueerde gezicht van een van de skeletten, de zogenaamde Ypje van Rijswijk. Infrastructuur: De belangrijke rol van wegen, dijken en grachten in de maatschappij. Wat weten we over de oud(st)e wegen? Wat betekende de aanleg van een weg voor de inrichting van het landschap? Hoe spoor je ze op?

Landgoederen en buitenplaatsen: Historisch welbekend, archeologisch nauwelijks. Wat was de invloed van landgoederen op hun omgeving? Ging er een stimulans uit voor de inrichting van het landschap en de loop van oude wegen? Zijn de vroegste landgoederen voortgekomen uit de laat-Karolingische domeinen of vormen zij eerder de neerslag van feodale machtsstructuren? Wat zegt de ligging van de landgoederen over de plaats van de elite? En wat leert de archeologie ons over het beschermde leven binnen de 'microkosmos' van een landgoed?

Informatievoorziening en publieksbereik: De markt van tijdschriften en publieksbereik bij musea en gemeenten is volop in beweging, archeologische diensten, bedrijven en musea organiseren steeds meer voor het publiek. Over dit onderwerp worden lezingen en korte filmpjes gegeven.

Natuurlijk zijn de topvondsten weer te bewonderen en worden de archeologieprijzen uitgereikt.

De Reuven slezing is dit jaar van Mike Parker Pearson: 'New research at Stonehenge'. Stonehenge has attracted different theories and interpretations for centuries. Since 2003 survey and excavations in the Stonehenge World Heritage Site have produced much new information about this famous Neolithic monument and its landscape context with nearby archaeological sites. This paper will discuss these new discoveries, and particularly the results of the 2008 excavations at and around Stonehenge.

Informatiemarkt

De Reuvensdagen bieden archeologische instellingen de mogelijkheid om zich te presenteren op een uitgebreide informatiemarkt. Er worden ook boeken verkocht door archeologische boekhandels. De inschrijving voor de informatiemarkt start in het najaar van 2008 bij:

*Erfgoed Nederland, tel. 020-716 73 50;
email: info@erfgoednederland.nl*

Leiden, 13 juni t/m 16 november 2008

Beeldschoon, meesterwerken in gips
Deze tentoonstelling presenteert prachtige 17de-, 18de- en 19de- eeuwse gipsen afgietsels van de fraaiste beelden uit de Oudheid.

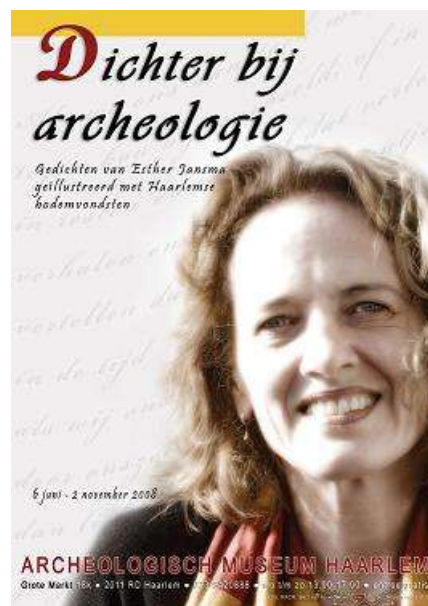
Naast kopieën van de beroemde sculpturen van het Parthenon, de 'Apollo Belvedere' en de 'Venus van Arles', zijn beeldjes van goden en dieren, en bustes en portretten van Griekse en Romeinse goden en helden te zien.

De tijdloze schoonheid van de klassieke beeldhouwkunst staat centraal. Foto's, prenten en impressies van de Grand Tour, 17de-eeuwse kabinetten, een 18de-eeuwse kunstacademie, collegezalen en museumzalen waar de beelden ooit prijken, geven een beeld van de rol die de gipsen speelden in de wetenschap, kunstbeschouwing en kunstonderwijs in de afgelopen vierhonderd jaar.

Info: Rijkmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden, tel. 071 - 5163163

Haarlem, t/m 2 november 2008

Dichter bij archeologie

Met de zinderende nieuwe expositie 'Dichter bij archeologie' heeft de zomer in het Archeologisch Museum Haarlem definitief zijn intrede gedaan! 'Dichter bij archeologie' is een kleurrijke tentoonstelling waarin poëzie en archeologie samenkomen. Een verrassende combinatie ook: gedichten van dichter/schrijver en archeoloog Esther Jansma, geïllustreerd met een aantal bijzondere Haarlemse bodemvondsten.

*Info: Archeologisch Museum Haarlem
Grote Markt 18k, 2011 NB Haarlem
Tel. 023-531 31 35 (wo. t/m zo. van 13.00 tot 17.00 uur)*

Breda, 28 en 29 november 2008

Onder auspiciën van de stichting Historische Cartografie van de Nederlanden wordt op 28 en 29 november voor de elfde keer de European Map & Book Fair georganiseerd. Tijdens de beurs is er ook een tentoonstelling ingericht met het thema "Geteekend Landt - Landmeting voor 1900". Een dertigtal manuscriptkaarten van West-Brabant zal de kern van de tentoonstelling vormen. Ook wordt een interessante collectie oude meetinstrumenten gepresenteerd. Een catalogus leidt de bezoekers langs de manuscriptkaarten, de instrumenten en de aanvullende gedrukte en getekende topografische prenten. De beurs, de tentoonstelling en de Grote Kerk met haar rijke historie en prachtige kunstschaten maken een bezoek meer dan de moeite waard.

Openingstijden: 28 november van 14.00 tot 20.00 uur en 29 november van 11.00 tot 17.00 uur *Grote Kerk Breda*

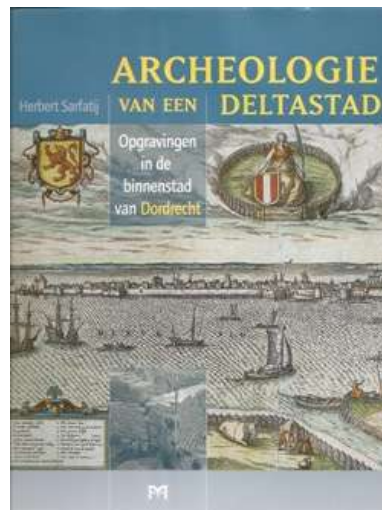
BOEKENNIEUWS

Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht

De stad Dordrecht bestaat meer dan achthonderd jaar. Het was de eerste stad in Holland en eeuwenlang de voornaamste stad van het gewest.

Archeologie van een deltatad gaat over een reeks opgravingen in het oudste deel van de binnenstad, de Poortzijde. De aanwezigheid van diepgaande grondwerken met daarin opgenomen indrukwekkende houtconstructies heeft een heel nieuw beeld over het ontstaan van deze deltatad gegeven.

De tientallen bakstenen huizen die opgegraven konden worden, weerspiegelen in hun uiterlijke vorm de bloei van deze voorname middeleeuwse handelsstad. Het

onderzoek bleek daarnaast een nog wijdere strekking te hebben. Het kan nu ook gelden als een goed voorbeeld voor de middeleeuwse verstedelijking van onze delta waaruit de grote bloei van

Holland in latere tijd is voortgekomen. Daarmee geeft dit boek niet in de laatste plaats een verrassende relatie van archeologie met geschiedenis weer. In het boek worden de grondwerken, houtconstructies en huisplattegronden beschreven en in foto en tekening weergegeven. De ontwikkeling van een complete stadswijk komt daardoor tot leven. Tal van kaarten en aanzichten van de stad verluchten het geheel. Bijlagen maken het mogelijk om zelf verder in de resultaten van het onderzoek door te dringen en uitgebreide registers maken dit boek zeer toegankelijk. Hiermee is *Archeologie van een deltatad*. *Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht* een bijzonder rijk boek geworden.

ISBN 978 90 5345 324 7, prijs € 49,95

Bergen op Zoom in Historisch perspectief

Tijdens Monumentendag zal het boek *Bergen op Zoom in historisch perspectief* verschijnen met veel artikelen en foto's over monumenten, restauratie van panden en muurschilderingen, archeologie, stedenbouw, toekomst, interviews en een top 25 van interessante aspecten van de al dan niet 'beroemde monumenten'.

Als extraatje ontvangt u een DVD met filmpjes, waaronder archeologie 224 pag. full colour, prijs € 35,-.

OUDE POSTKANTOOR AAN DE ZUIVELSTRAAT BIJNA TWEE KEER GESLOOPT

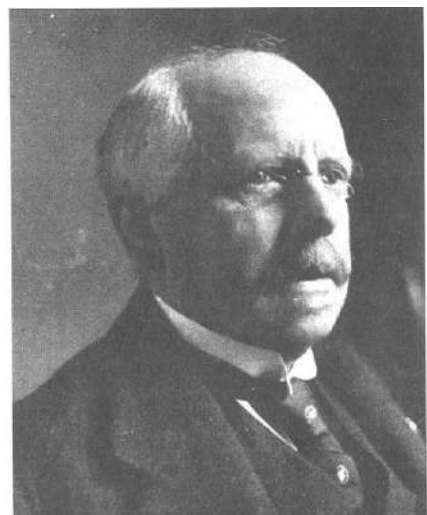
(Tom van Eekelen)

In mijn vorig artikel heb ik stil gestaan bij een gebouw en zijn instandhouding wat iedere Bergenaar kent, nl. de Watertoren. Om deze lijn door te trekken om gebouwen in beeld te brengen die zeker het stadsbeeld bepalen, maar niet de kwaliteit hebben zoals bijvoorbeeld een Markiezenhof of Gevangenpoort, kom ik deze keer terecht bij het voormalige Postkantoor aan de Zuivelstraat.

Hoe anders had het kunnen zijn als het gemeentebestuur in 1943 en 1996 zijn gelijk had gekregen en het totale gebouw gesloopt zou worden ter vervanging van een nieuw postkantoor met telefoniegebouw in 1943 of een nieuwbouw complex van winkels en woningen in 1996. In 1943 krijgt het gemeentebestuur een verzoek van het staatsbedrijf der PTT om de mogelijkheden te bekijken om op de plaats van sociëteit Thalia een nieuw postkantoor met telefonie te bouwen omdat de toenmalige locatie daar te klein voor is. Het gemeentebestuur antwoordt daarop dat met de locatie Thalia de gedachten uitgingen naar de bouw van een nieuwe Schouwburg, maar dat er wel meegedacht kan worden om de huidige locatie te vergroten. Men praat dan over sloop postkantoor en grondverkoop gelijk achter het perceel postkantoor nabij de Gertrudiskerk. Ook wordt verwezen naar mogelijkheden nabij het Slachthuis op Plein 13. Men had in 1943 niet kunnen vermoeden dat pas in 1956 duidelijk zou worden dat er uiteindelijk werd gekozen voor Plein 13. Tegen de wil van het gemeentebestuur is Bergen op Zoom een rijksmonument rijker geworden: het hoofdpstkantoor uit 1912 naar ontwerp van Rijksbouwmeester Daniël Knuttel

Het voormalige en als origineel gebouwd postkantoor is anno 2008 een pareltje in het centrum van Bergen op Zoom. De hergebruikfunctie met een openbare toegankelijkheid, maar ook de toegevoegde bebouwing heeft daar aan bijgedragen.

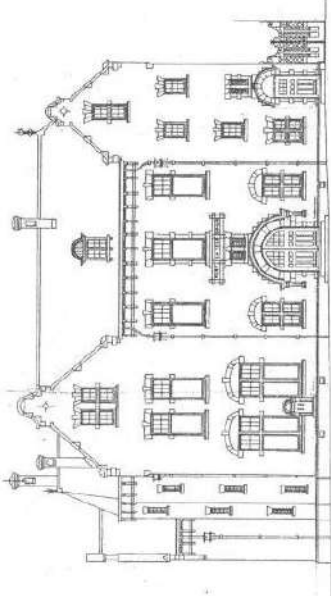

Plaat 2.

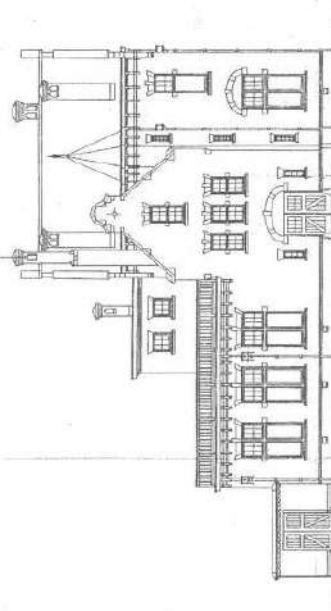
Post- en Telegraafkantoor te Bergen op Zoom.

Schaal 1:100.

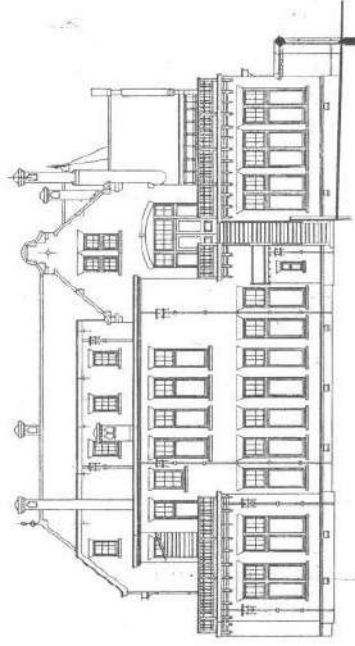
Beheert bij Postek No 31.

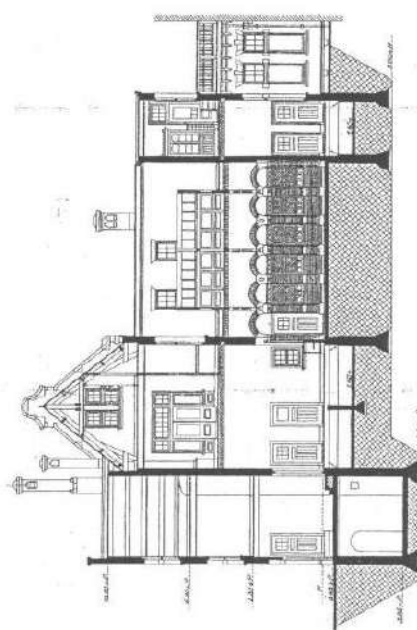
Gevel Zuivelastraat.

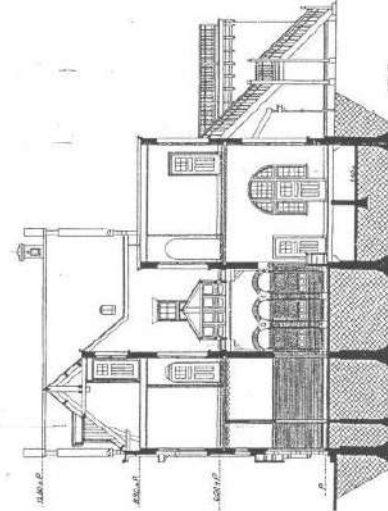
Gevel Boterwaag.

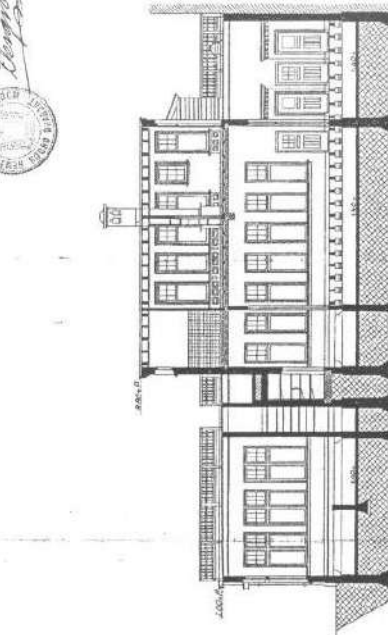
Oekstogewel.

Doornsteede 10a.

Doornsteede 10b.

Doornsteede 10c.

1912/1237
SCALE

Ontwerp van D.E.C. Knuttel, maart 1912

Begin 1995 wordt er een verzoek verstuurd naar de staatssecretaris van onderwijs, cultuur en wetenschappen om het betreffende postkantoor op de Rijkslijst van monumenten te plaatsen om de geplande sloop ten behoeve van nieuwbouw te voorkomen. Een procedure die sinds 2006 uit de monumentenwet is verwijderd om twee redenen. De staatssecretaris is van mening dat er geen potentiële rijksmonumenten zijn vergeten en het artikel had een vergaande frustrerende werking op ambitieuze gemeentebesturen en ontwikkelaars.

De aanvrager van het statusverzoek destijds was het Cuypersgenootschap, een vereniging die zich ondermeer inzet voor het behoud van jongere bouwkunst. Het Genootschap heeft in de procedure veel tegenwerking gehad van enerzijds het gemeentebestuur en anderzijds het niet nakomen van de wettelijke termijnen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Nadat het Cuypersgenootschap op 23 mei 1995 de aanvraag aan de staatssecretaris had verzonden, bleek daar een jaar later nog geen besluit opgenomen.

Op grond van de in de monumentenwet 1988 genoemde termijnen van orde, nam het gemeentebestuur daarom aan: geen bericht, goed bericht en verleende op 11 juni 1996 aan ABN/AMRO een sloopvergunning en een bouwvergunning voor de nieuwbouw. Vervolgens werd door het Genootschap een kort geding aangespannen bij de rechtbank van Breda, waarbij werd gevraagd de beide vergunningen te schorsen. Tijdens de zitting bleek dat de gemeente niet alleen de Monumentenwet volstrekt onjuist had begrepen, maar dat ook bij het vestrekken van de bouwvergunning aanzienlijke fouten waren gemaakt. Ook bleek dat de rol van de provincie hierbij niet de toets der kritiek kon doorstaan.

In het kort bleken de meest ernstige fouten:

- De bescherming van een monument, waarvoor de aanvraag nog moet worden afgehandeld duurt totdat de staatssecretaris daadwerkelijk heeft beslist, ook al zijn de termijnen van orde overschreden. Geen bericht, goed bericht is een te simpele benadering van de zaak.

Voorzijde voormalig postkantoor anno 2008

- Ook had de gemeente gemakshalve artikel 37 van de Monumentenwet buiten beschouwing gelaten. Daarin is opgenomen dat in een beschermd stadsgesicht ook een sloopvergunning volgens artikel 37 moet worden verleend.
- Ten onrecht had de gemeente bij het aanvragen van de verklaring van geen bezwaar ten behoeve van de bouwvergunning van gedeputeerde staten bericht dat de bescherming volgens de Monumentenwet niet meer van toepassing was. De provincie verleende daarop op onjuiste gronden de gevraagde verklaring.
- Gedeputeerde staten bleken bij afgeven van de verklaring vergeten te zijn dat voor een bouwvergunning in een beschermd stadsgesicht eerst de Rijksdienst behoort te worden gehoord.

Het verbaasde dan ook niemand dat na het maken van zoveel fouten beide vergunningen werden geschorst.

Spoedig daarna plaatste de staatssecretaris het postkantoor op de Rijksmonumentenlijst. Na dit besluit is het lang stil geweest rond het postkantoor omdat het gemeente bestuur zich moest beraden en herpakken op dit deel van de stad. Daarnaast moesten de verplichtingen ten aanzien van ABN/AMRO afgehandeld worden. Het postkantoor heeft lang leeg gestaan en elke vorm van onderhoud ontbrak. Gelukkig kwam de redding niet te laat want in 2001 werd duidelijk dat een hergebruik met winkels en woningen zeker mogelijk was. Een ontwerp en restauratieplan van architect J. Weyts, opgeleverd in 2004, vormde het begin van het winkelgebied de Parade. Het Postkantoor is al 96 jaar in ons midden, maar het had niet veel gescheeld of we hadden nu alleen maar herinneringen en oude foto's om te genieten van dit architectonisch hoogwaardig monument.

VERLEDEN VAN NEDERLAND (2)

In onze vorige nieuwsbrief heeft u kunnen lezen dat vanaf 12 oktober 2008 om 20.20 uur op Nederland 2 er een achtdelige documentaireserie onder de titel Verleden van Nederland wordt uitgezonden. In dat artikel werden de eerste 4 afleveringen beschreven. Hieronder volgt de beschrijving van de laatste 4 afleveringen.

9 november: Tussen Verval en Verlichting

De achttiende eeuw heeft een saai 'imago': de Gouden Eeuw is voorbij, pruiken en hoepelrokken vullen in onze verbeelding de ruimte van de leegte. Maar is dat wel terecht? Het tegendeel blijkt het geval: de achttiende eeuw is juist een spannende periode van steeds verschuivende machtsverhoudingen. Een periode waarin regenten zich staande proberen te houden en waarin voor anderen de kansen voor het grijpen liggen. Eén van de weinige continue factoren is een minder fraai element uit de geschiedenis van Nederland, maar daarom niet minder belangrijk: de grootschalige slavenhandel.

Figuranten spelen Wilhelmina van Pruisen en Willem V tijdens opnames in Paleis Het Loo

Het Nederlandse slavenverleden is op indrukwekkende wijze terug te zien in Fort Elmina (Ghana) en op de voormalige plantage Berg en Dal in Suriname. Het is tegenwoordig moeilijk voor te stellen dat er tegelijkertijd in chique genootschappen volop werd gediscussieerd over nieuwe, verlichte idealen als vrijheid en gelijkheid. De uitwerking van deze idealen leidde tot heftige politieke verwickelingen aan het einde van de eeuw, die we beleven door de ogen van twee historische figuren uit het oosten van het land: Joan Derk van der Capellen en Herman Willem Daendels - de 'pen' en het 'zwaard' van de patriottenbeweging

16 november: De Beschaafde Natie van 1815 tot 1918

Aan het begin van de negentiende eeuw is Nederland een nog moeilijk begaanbaar land met zandwegen, koetsen en trekschuiten. In het jonge koninkrijk bestaan enorme verschillen tussen arm en rijk en wonen slechts drie miljoen mensen. Zaken als elektriciteit, treinen of telefoons bestaan nog niet.

Een eeuw later is de situatie drastisch veranderd. België heeft zich afgescheiden van Nederland, dat een moderne natie met vrije pers en democratie is geworden. Door de uitvindingen van de Industriële Revolutie hebben de vijf miljoen inwoners letterlijk en figuurlijk meer onderling contact gekregen. Voor het eerst in de geschiedenis voelen ze zich als Nederlanders met elkaar verbonden. Hoe heeft het land in zo'n korte periode zo drastisch kunnen veranderen?

Het verhaal van de Belgische Opstand voert ons naar het Warandepark in Brussel. De Industriële Revolutie beleven we mee met de Maastrichtse groot-industrieel Petrus Regout, die in de tweede helft van de eeuw het verwijt krijgt de in zijn fabrieken werkende kinderen uit te buiten. De uitbuiting in het 'wingewest' Indië wordt door schrijvers als Sicco Roorda van Eysinga en Eduard Douwes Dekker (Multatuli) aan de kaak gesteld. Het tastbare bewijs van de misstanden is Fort Willem I te Ambarawa (Indonesië), dat onder erbarmelijke omstandigheden door inheemse arbeiders is gebouwd.

23 november: Zuilenland in Oorlog, van 1918 tot 1949

In de jaren '20 is Nederland een geordende natie, waarin verschillende 'zuilen' relatief rustig naast elkaar kunnen bestaan. In het midden van de eeuw is er in dit opzicht niet veel veranderd. Toch hebben zich in de tussenliggende periode verbijsterende gebeurtenissen voorgedaan, die niemand van tevoren had kunnen verwachten. Hoe was dat mogelijk?

Heel veel radio's in het Museum van de 20ste eeuw

In aflevering 7 spelen drie figuren een grote rol. Het Nederland van de jaren twintig en dertig zien we door de ogen van Hendrikus Colijn. Als minister-president probeert hij Nederland door de crisisjaren heen te slepen. De opkomst en ondergang van Hitler beleven we aan de hand van artikelen en radiopraatjes van Max Blokzijl. Deze aanvankelijk gerespecteerde journalist is in de jaren '30 correspondent voor het Algemeen Handelsblad in Berlijn en in de Tweede Wereldoorlog de belangrijkste NSB-propagandist. En dan is er nog een derde hoofdpersoon, duizenden kilometers van Nederland vandaan: Soekarno, de charismatische leider van de onafhankelijkheidsbeweging in Indonesië.

We maken zijn opkomst, zijn rol in de oorlog en zijn glorieuze moment als uitroeper van de Indonesische vrijheid van dichtbij mee. 'Indië verloren, rampspoed geboren', zei men in Nederland. Was dat wel zo?

30 november: Vervagende Grenzen, vanaf 1949

Na de Tweede Wereldoorlog is Nederland vernield en leeggeplunderd. Het is duidelijk wat ons te doen staat: het land moet worden opgebouwd, met man en macht. Ook over onze normen en waarden bestaat vrijwel geen discussie: die worden bepaald door de kerk. Een belangrijke rol in de hele aflevering speelt Sizzo Mansholt, langdurig minister van Landbouw in de moeilijke na-oorlogse jaren en nadien hervormer van het Europees landbouwbeleid als Europees Commissaris. Marga Klompé, Nederlands eerste vrouwelijke minister, staat voor de emancipatie van de vrouw en de verzorgingsstaat.

Gerard Reve ten slotte, de openlijk homoseksuele Grote Volksschrijver, staat voor de doorbreking van veel taboes - en niet alleen op literair gebied. Tegenwoordig lijkt de duidelijkheid van de wederopbouwjaren ver te zoeken. De fysieke grenzen van ons land zijn vervaagd door de processen van Europese eenwording en globalisering, de morele grenzen zijn troebel geworden als gevolg van de ontzuiling in de jaren zestig en zeventig. Bestaat 'Nederland' eigenlijk nog wel?

De serie Verleden van Nederland start dus op 12 oktober Nederland 2 met de aflevering Verloren Verhalen (Prehistorie tot 500 n. Chr) Zie nieuwsbrief nr. 40 van juni 2008

ZEVEN KUUB FABRIEKSTRAAT

(Marco Vermunt)

De opgravingen in de Fabriekstaat zijn voorlopig afgesloten. Voorlopig, want er komt dit najaar nog een onderzoek naar de stadsvest onder de showroom tussen de Fabriekstraat en de Van Konijnenburgweg. Inmiddels is begonnen aan het wassen van de scherven 'misbaksels' uit de 14de eeuw die in enorme hoeveelheden op het terrein werden opgegraven. Behalve op de gewone werkavonden gebeurt dat ook overdag, door Ineke van Kempen. Ondanks haar geweldige inzet zal het op deze manier nog jaren duren voordat alles schoon is, daarom moeten we iets anders verzinnen. Bij wijze van proef wil ik proberen om tijdens de werkavonden eens in een groep te gaan wassen, waarvoor eerst de nodige plastic teilen aangeschaft moeten worden.

Als eerste werd begonnen met de scherven van "F196", een kleine kuil (3/4 kuub) waarvan de inhoud afkomstig lijkt van een paar 'ovengangen' (stookbeurten) en die goed aan elkaar passen.

Het is niet voor het eerst dat we aardewerk van Berge pottenbakkers uit de 14de eeuw bestuderen. In 1985 werd een grote kuil met potscherven gevonden in de Hoogeboomstraat. Er werd toen zoveel mogelijk verzameld, gewassen en gepuzzeld. Toch leverde dit maar weinig (archeologisch) complete vormen op en het vermoeden bestaat dat er maar een klein stukje van een veel grotere kuil ontdekt werd. De rest lag onbereikbaar onder een huis. Het aardewerk van de Hoogeboomstraat dateert uit de periode 1325-1350 en bestaat grotendeels uit grijsbakkend aardewerk. Een kleinere, wel helemaal opgegraven kuil die ernaast lag, dateerde uit 1400-1425.

Een andere vondst uit diezelfde periode is het aardewerk van het Ribbensterrein, dat de stort van meerdere bedrijven moet zijn geweest. De stort was niet toevallig, maar bedoeld om de Dubbelstraat aan te leggen en langs te bouwen. Verzamelen van alle scherven (600 kuub?) was onmogelijk zodat bij wijze van steekproef een deel voor studie is meegenomen.

Wat het afval van de Fabrieksstraat zo bijzonder maakt, is het feit dat het om afgesloten, aparte kuilen gaat. Bovendien zitten er heel veel stukken van ovenvloeren en ovenwanden in. De ovenvloer bestond uit grote rode plavuizen, waar de potten omgekeerd op werden gestapeld. Het inruimen van een oven was een heel precies en moeilijk werk, dat veel ervaring vereiste. De potten werden als een grote berg in de ovenkoepel opgestapeld.

Grote voorwerpen onderin en kleine boven.

Koekenpannen stonden waarschijnlijk op hun kant. De pottenbakker wist precies hoe de temperatuurverdeling in de oven zou zijn. In tegenstelling tot latere perioden gebruikte hij geen stukjes daktegel of "proenen" om de potten van elkaar te scheiden.

Een plavuis van de ovenvloer. Een grape stond hier omgekeerd op en is door afdrupend glazuur vastgebakken. De plavuis meet 20 x 20 cm.

Het gevolg is dat veel potten aan elkaar werden gebakken omdat het loodglazuur ging vloeien. Het is trouwens opmerkelijk dat de Bergse pottenbakkers in de 14de eeuw rijkelijk veel loodglazuur gebruikten. Dat betekent dat ze de grondstof goedkoop konden krijgen, waarschijnlijk via nauwe handelscontacten met Engeland. In de 15de eeuw werd veel minder loodglazuur toegepast. Maar toen was het aandeel van rood aardewerk relatief ook groter dan van het grijze.

Pas in het midden van de 16de eeuw nam het glazuur weer toe. De misbaksels van de Fabriekstraat laten zien dat de pottenbakkers verschillende problemen met hun ovens ondervonden. Soms zijn de potten oververhit zodat ze in elkaar zakten (de Bergse klei kan niet veel meer dan 1050 graden verdragen), dan weer zijn rode potten grijs gereduceerd door een plaatselijk tekort aan zuurstof.

Een roodbakkende grape, die door oververhitting flink vervormd is.

Ook kon het gebeuren dat de temperatuur te snel steeg of daalde zodat de potten uit elkaar barstten. Vooral bij het reducerend "grijs" bakken, wanneer de oven luchtdicht werd afgesloten en vervolgens afkoelde, ging er wel eens wat mis.

Het koelen gebeurde blijkbaar niet gelijkmatig genoeg zodat er krimp scheuren in de klei ontstonden. Eén van de kuilen in de Fabriekstraat bevatte uitsluitend grijs aardewerk, waarschijnlijk de hele mislukte lading van één oven.

Een complete (gelijmde) teil van grijs aardewerk uit de andere storkuil. De teil heeft een bijna onzichtbare bakscheur in de bodem en was dus onbruikbaar.

Oververhit, vervormd aardewerk komt in dit soort baksel nooit voor. De pottenbakker(s) wiens afval we nu onderzoeken, werkte aan de Zuidzijde Haven, in de panden nummer 15 ("Cordewagen") en/of in nummer 13 ("Bijltje"). Dit zijn de namen zoals ze bekend zijn uit de 16de eeuw. Hun ovens zullen pal achter de woningen hebben gestaan, waar nu pakhuizen en schuren staan. Het afval werd op het achtererf gedumpt. De verspreiding van de vondsten laat zien dat de pottenbakkers in de 14de eeuw dichtbij de Gevangenpoort werkten, aan weerszijden van de haven, zo kort mogelijk bij de transportschuiten. Door Fons Gieles is in 1965 ook enig pottenbakkersafval verzameld in de Rijkebuurtstraat, vlak achter het Spuihuis. Een andere groep werkte bij de "Helstede" (nu Groot Arsenaal e.o.). In het gebied Dubbelstraat-Havenstraat, dat letterlijk gebouwd is op potscherven, is tot op heden geen 14de eeuws pottenbakkersafval gevonden. Het wachten is nu op de vondst van een oven uit deze periode.

VOOR U GELEZEN

Archeologen onderzoeken prehistorisch grafveld en cultusplaats in Lomm

Archeologen leggen momenteel de laatste hand aan het opgraven van een zeer bijzondere vindplaats bij Lomm, gemeente Arcen en Velden. Het gaat om een grafveld en een cultusplaats uit de ijzertijd (circa 800 - 12 v. Chr.) op een steenworp afstand van de Maas. In het kader van het project Zandmaas van De Maaswerken is in 2006 een begin gemaakt met de aanleg van een hoogwatergeul bij Lomm. Deze geul moet de Maas in tijden van hoogwater meer ruimte geven. Voordat met het afgraven van zand en grind wordt begonnen, verrichten archeologen onderzoek in het gebied.

Gebied van zeer hoge archeologische waarde

In 1999 en 2003 was al archeologisch vooronderzoek in Lomm uitgevoerd, waaruit bleek dat vooral in de ijzertijd mensen in het gebied woonden. Maar ook kwamen archeologische resten en sporen uit de steentijd, de bronstijd, de Romeinse tijd en de Tweede Wereldoorlog aan het licht. De Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) heeft het gehele plangebied aangemerkt als gebied van zéér hoge archeologische waarde. Vanwege de omvang van het plangebied (ongeveer 80 hectaren), kunnen nederzettingen, maar ook grafvelden en akkers in samenhang worden bestudeerd. In 2007 is in Lomm een gebied van 5,3 hectare opgegraven. Er zijn talrijke prehistorische grondsporen aangetroffen, waaronder paalsporen en paalkuilen. Ze markeren de plaatsen waar in de ijzertijd boerderijen en bijbehorende gebouwtjes hebben gestaan, op de hoogste delen van het toenmalige rivierlandschap van de Maas. De eerste graven, bestaande uit crematieresten en houtskool, kwamen al in de eerste week van de opgraving aan het licht. Later werden ook andere graven ontdekt en, zeer bijzonder, prehistorische greppels die samen twee rechthoeken vormen. De afgelopen weken zijn het grafveld en de greppels volledig opgegraven. Het grafveld bestaat uit een 50-tal graven en is daarmee een van de grootste grafvelden uit de late ijzertijd in Nederland.

De graven zijn veelal zonder urnen. Ze bestaan uit kleine clusters van crematieresten en houtskool die vermoedelijk in een doek of lap zijn begraven. Ook bijbehorende structuren, zoals kringgreppels en grafheuvels, ontbreken nagenoeg. Vanwege deze kenmerken worden grafvelden uit de late ijzertijd tijdens archeologisch veldwerk niet snel opgemerkt. Grote grafvelden van 20 of meer graven uit deze periode zijn in Nederland op de vingers van één hand te tellen. Tot de vondsten van het grafveld behoren een bronzen fibula (mantelspeld), fragmenten van glazen armbanden en urnen. Enkele scherven van aardewerk uit de Romeinse tijd wijzen erop dat tot in het begin van onze jaartelling doden in het grafveld zijn begraven. De cultusplaats is ouder dan het grafveld en bestaat uit vier greppels die samen een grote rechthoek van circa 33 x 37 meter vormen. Daarbinnen ligt een tweede, kleinere rechthoek van circa 7 x 8 meter. De archeologen denken dat de greppels een terrein afbakenden waarbinnen in de midden ijzertijd rituele handelingen zijn uitgevoerd. In de cultusplaats hebben ook enkele kleine houten gebouwtjes en palenrijen gestaan. Prehistorische cultusplaatsen zijn in Nederland zeer schaars en nog maar nauwelijks archeologisch onderzocht. De oevers van de Maas lijken in dit verband van grote betekenis. Zo is ten noorden van Maastricht bij Itteren in het kader van het project Grensmaas een mogelijk tweede cultusplaats uit de ijzertijd ontdekt. Deze plek zal later dit jaar worden onderzocht.

Bron: www.racm.nl

Website belicht Olympische Spelen in de Oudheid

De website behandelt achtereenvolgens de site Olympia, verschillende Griekse spelen, de belangrijkste sporten en atleten, achtergrondinfo over de idealen en de banden met andere maatschappelijke domeinen en de impact van sport in de Oudheid op het leven en denken van toen en nu.

De site van Olympia

Olympia was geen stad, maar enkel een heilig domein (de Altis) met enkele tempels en een beperkte accommodatie voor sportevenementen, zoals een loop piste en een hippodroom, gelegen in de streek Elis. Zelfs op zijn hoogtepunt, in de Romeinse tijd, was het domein niet meer dan een vierkante kilometer groot. Er waren hotels voor de bezoekers en baden voor de atleten, maar de plaats was niet permanent bewoond. De site was gelegen op de noordelijke oever van de Alpheios stroom, zo'n 15 km van de zee, en bereikbaar voor de kleine schepen van de Oudheid. Ze lag in de alluviale vlakte, juist ten zuiden van de Kronosheuvel. Ten westen liep een tweede rivier, de Kladeos, van de heuvels naar beneden en mondde daar uit in de Alpheios. De vlakte was groen van de olijfbomen, wijngaarden en weiden. In de vierde eeuw n.C. verlegde de Kladeos zijn loop en vernielde een deel van het gymnasium. In de zesde eeuw leed ook de rest van de site onder enkele zware aardbevingen. In de Middeleeuwen vernielde de Alpheios het zuidelijke deel van het heiligdom, dat begraven werd onder 4 meter slib. Gedurende eeuwen wist niemand nog waar Olympia lag. De identificatie van de plaats danken we aan de Engelse dominee Richard Chandler in 1776. Precies honderd jaar later werd de site opgegraven door een Pruisische expeditie onder de leiding van E. Curtius (1875-1881). Chandler en de Duitsers waren geïnspireerd en geleid door de lectuur van Pausanias. Ook nu nog wordt er in Olympia gegraven en de plaats is vandaag een van de grote toeristische trekpleisters van Griekenland.

Op de website vindt u informatie over: Tempel van Zeus, Oostelijke Romeinse baden, Tempel van Hera, Gymnasium (trainingsgronden), Tholos van Philippos, Palaistra worstelplaats), Huis van de magistraten, Baden van de Kladeos, . Fontein van Herodes, Atticus,

Romeinse hotels, Schathuizen, Heroön (Tempel van de Heroën), Tempel van Rhea, Werkplaats van Pheidias, De Zanes, Hotel van Leonidas, Altaar van Zeus, Zuidelijke baden, Zuilengang van Echo, Raadshuis, Loop piste, Zuidelijke zuilengang en Hippodroom.

Zeer de moeite waard om zo vlak na de Olympische Spelen een bezoekje aan deze website te brengen:

<http://ancientolympics.arts.kuleuven.be/>

tempel van Zeus

Leuvense archeologen vinden beeld Van Marcus Aurelius

Een team archeologen van de K.U. Leuven heeft deze week in de Romeinse thermen van de vergane Turkse stad Sagalassos de resten aangetroffen van een vijf meter hoog marmeren beeld van de Romeinse keizer Marcus Aurelius, die van 161 tot 180 na Christus regeerde.

Het is al het derde kolossale beeld dat in deze ruimte wordt aangetroffen. Vorig jaar werd het hoofd, een onderbeen en voet gevonden van keizer Hadrianus en vorige week nog het hoofd van Faustina de Oudere, echtgenote van keizer Antoninus Pius. De archeologen verwachten nog meer beelden te vinden. Van Marcus Aurelius werd woensdag een 90 cm hoge kop in perfecte staat evenals de rechterarm met een globe in de hand bloot gelegd. Alle delen van het beeld lijken voorhanden. De beide benen staan nog rechtop in het puin. "Het betreft hier werkelijk unieke vondsten, niet alleen door hun afmetingen maar ook door hun kwaliteit," aldus professor Marc Waelkens, die de opgravingen leidt.

Sagalassos was een stad in het Turkse Taurusgebergte die tot in de 7de eeuw na Christus bewoond werd en in die periode door aardbevingen vernietigd werd. De Leuvense archeologen voeren hier al sinds het begin van de jaren '90 opgravingen uit. De kolossale beelden bevinden zich in de grootste ruimte van de Romeinse thermen, een met mozaïeken bedekte zaal van 1250 m². Het gebouw werd wellicht rond 600 na Christus door een aardbeving vernietigd.

Volgens Waelkens bevonden zich in deze zaal in totaal zes van deze kolossale beelden. Het gaat om Hadrianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius - die elkaar tijdens de tweede eeuw na Christus opvolgden als keizer van het Romeinse rijk - en hun respectievelijke echtgenotes in de tegenoverliggende nissen. Van Antoninus Pius en keizerin Sabina werden al voeten ontdekt. Het vorig jaar ontdekte hoofd van Hadrianus is op dit ogenblik het pronkstuk van de prestigieuze tentoonstelling 'Hadrian, Empire and Conflict' in het British Museum in Londen

Bron: www.archeonet.be

Vlaming vindt Oud-Egyptisch labrynt terug

Een onderzoeksteam onder leiding van de Belgische kunstenaar Louis De Cordier beweert bij de piramide van Harawa in Egypte een labrynt teruggevonden te hebben.

Samen met twintig geofysici van het National Research Institute of Astronomy and Geophysics werd de voorbije maanden intensief gezocht rond de piramide van Hawara in de buurt van Medinet el-Faiyum.

'Via het scannen van de ondergrond hebben we aangetoond dat onder een grote plaat van 304 bij 244 meter een grote rasterstructuur zit met verschillende kamers', zegt kunstenaar en coördinator Louis De Cordier.

Toch bestaat er nog enige scepsis over de ontdekking. Volgens curator Luc Bovyn, verbonden aan de Universiteit van Gent, past de zoektocht van Bovyn in een artistiek project van de kunstenaar De Cordier en worden de resultaten momenteel geïnterpreteerd. 'Over de resultaten moeten archeologen zich nog uitspreken', zegt Bovyn, 'daarover kunnen nu nog geen uitspraken worden gedaan'.

Het gaat om een reusachtig oud-Egyptisch tempellabyrint dat door de Griekse schrijver Herodotus omschreven werd als 'het grootste wonder uit de oudheid'. De grote plaat die boven het labrynt rust werd al in 1888 gevonden door de Britse Egyptoloog William Flinders Petrie. Hij ging er toen van uit dat ze de fundering van het labrynt hadden gevonden, maar De Cordier raakte er steeds meer van overtuigd dat het om het dak ging en dat het labrynt nog steeds onder de grond zat. Wanneer en door wie het labrynt juist gebouwd werd, is voer voor speculatie. Een van de hypotheses is dat het om een dodentempel uit de twaalfde dynastie gaat, gebouwd door farao Amenemhet III die leefde rond 1850 voor Christus.

Wat wel zeker is, zijn de schriftelijke bronnen van de Oude Grieken. De wanden van het gebouw moeten vol prachtige hiërogliefen gestaan hebben.

Reguliere archeologen reageren voorlopig positief sceptisch aangezien er nog geen echte opgravingswerken hebben plaatsgevonden. Maar de scanresultaten liegen volgens De Cordier niet. Toch kan er niet onmiddellijk begonnen worden met de opgravingswerken door een acuut probleem met het grondwater dat zowel de piramide van Hawara als het labrynt bedreigt.

Bron: www.standaard.be

Scherminckel bedankt!

Bij deze willen we het bestuur en de leden van de Scherminkel hartelijk danken voor het cadeau dat we van jullie ontvingen bij ons huwelijk op 22 september 2007: een weekend Parijs. Eind juni van dit jaar begaven we ons per TGV naar de lichtstad, waar we veel tijd doorbrachten in het Louvre, in Musée Cluny en in de opgravingstentoonstelling van de Parvis de la Notre Dame. In dit laatste ondergrondse museum worden de funderingen getoond die gedurende vele opgravingscampagnes tevoorschijn kwamen onder het plein voor de Notre Dame. Er zijn onder andere resten te zien van diverse gallo-romeinse huizen, een 4de eeuwse muur langs de Seine, opgericht ter verdediging van het eiland tegen barbaarse invallen in de 3de eeuw, en funderingen van een reusachtige vijfschepige basiliek uit de 6de eeuw: de Saint Etienne, opgericht door Childebert, zoon van Clovis. Later werd op deze plaats een straat aangelegd, la Rue Neuve Notre-Dame, waarvan ook weer diverse huisfunderingen bewaard zijn. De opgravingen worden verlevendigd door goede maquettes en geven een indruk van het Romeinse en middeleeuwse Parijs, dat bovengronds vrijwel helemaal verdwenen is.

Musée Cluny (le Musée National du Moyen Age) is een absolute aanrader voor de liefhebbers van middeleeuwse kunst en biedt een indrukwekkende verzameling, waaronder de beroemde serie tapijten "La dame a la licorne". Het museum is ondergebracht in een laatgotisch paleis, dat op zijn beurt tegen de resten van een Romeins badgebouw aan staat. Een must voor iedere Parijs-bezoeker!

Marco en Elena

Colofon

Nieuwsbrief Archeologie en Monumenten Bergen op Zoom is een uitgave van de Stichting In den Scherminckel en verschijnt eenmaal per kwartaal.

Redactie

Ank van der Kallen
Nieuwstraat 4
4611 RS Bergen op Zoom
0164 - 26 51 58
vanderkallen@home.nl

Bestuur SIDS

Jan Hopstaken (voorzitter)
Wis van Meurs (secretaris)
Ank van der Kallen (penningmeester/
ledenadministr.)

Ab Drenth
Louis Weijs

Website

www.scherminckel.nl

Adres Gemeentelijk Archeologisch Depot
Wassenaarstraat 59, 4611 BT Bergen op Zoom,
tel. 0164 - 247138

© Copyright 2006

Niets uit deze uitgave mag worden veeleevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de Stichting In den Scherminckel